

Emberi jogok és államcélok a biofizikai lehetetlenülés útján – Az egészséges környezethez való jog és az egészséges élelmiszerekhez, illetve ivóvízhez való hozzáférés mint az élethez való jog fundamentumai

ABSTRACT

The right to a healthy environment and the access to healthy food and drinking water are the foundations of the right to life. Ensuring the right to life (main objective) requires the right to physical and mental health (instrument) and ensuring access to healthy food and drinking water (also an objective and at the same time a tool of the above-mentioned instrument). Finally, the right to a healthy environment is the basis and precondition for all three. It is becoming increasingly clear that the third-generation human rights (including the right to peace) are inherently unenforceable and impossible to put across properly (or at all) due to the constant biophysical challenges and chemical risks to humans especially in the absence of peace. Nevertheless, the global food chain and peace are annoyingly fragile as we can see these days.

Keywords: healthy food ■ physical and mental health ■ healthy environment

---

1996 őszén az a szerencse ért, hogy a „fent elrendelt” beosztás szerint, elsős egyetemi csoportommal együtt, Kukorelli professzorhoz kerültem alkotmányjog gyakorlatra. Aki ismeri Tanár urat, tudja, hogy ez valóban főnyeremény: minek nevezzük azt, amikor ahhoz az oktatóhoz járhatunk, akiből folyamatosan sugárzik a hallgatók szeretete, aki aztán később zárthelyi dolgozat íratás közben kicsit kimegy (ez önmagában is szép gesztus), de visszatérve a terem lengőajtóján kopog?! Ez a mozdulat a rá jellemző derű, humor és gáláns jóindulat egészen egyedülálló

vegyületének a szimbolikus megnyilvánulása, igazi „Kukorellikum”! Ezek után – és természetesen országos szaktekintélyére tekintettel – nem volt kérdés számomra, hogy kihez érdemes írni mindent, az első évfolyamdolgozattól a szakdolgozatig... Úgy is lett. Az a döntő mozzanat, ami a tanár–hallgató viszonyunkat a kezdetektől meghatározta, Bibóhoz kapcsolódik. Az egyik csoporttársam által kiselőadásra vállalt akadémiai székfoglalóját – számomra természetes, ám akkor sem mindennapos hallgatói attitűddel – magam is elolvastam, sőt, pusztán érdeklődésből kijegyzeteltem a közbeeső hétvégén (a házi könyvtárban véletlenül volt otthon Bibó-összesünk), amivel jól látható örömet szerezhettem Tanár úrnak. Már csak azért is, mivel az a hallgató, aki eredetileg vállalta, mégsem olvasta el, így jól jött, hogy volt kinek beugrania helyette.

Utolsóként megemlíteném személyes kötőfonalunk szintén a véletlennek nehezen tartható egybeesések példája, egy – időben és térben egyaránt – távol eső, mégis közös pont: Horváth Feri barátunk, csapattársunk. Tanár úr pannonhalmi bencés osztálytársa, legjobb barátja, akivel rengeteget focizva labdaérzékét fejlesztette, egy generációs ugrással velem is játszott Tapolcán: a korkülönbség ellenére volt szerencsém focizni vele, mivel – az egyébként teljes egészében enyémmel azonos nevű – fia általános iskolai osztálytársam lett, és édesapaként nagy kedvvel jött velünk is a pályára,^[1] miután leigazolt bennünket a helyi serdülőcsapatba.

Igen, közben évtizedek teltek el, de játsszunk csak tovább, töretlen lelkesedéssel! A 70. perc lehet erőt próbáló, de hol van még a vége! Kívánom, hogy bármilyen hosszú a mérkőzés, a csere gondolata fel se merüljön. Tevékeny kitartást, Tanár úr!

I. AZ ESZKÖZÖK ÉS JOGOK ÖSSZEFÜGGÉSRENDSZERE

Az egészséges élelmiszerekhez való hozzáférés alkotmányos államcélja, illetve joga az élethez való jogból mindennél nyilvánvalóbb módon, közvetlenül is levezethető. Mégis, a nemzetközi közjogban megjelent, tágabb értelmű élelemhez való jog hazai leképeződéseként, sajátos, ugyanakkor logikus módon a testi és lelki egészséghez fűződő jog eszközeként épült be Magyarország alaptörvényébe. Emberi jogként magán hordozza a harmadik generációs emberi jogok jellegzetességeit, ugyanakkor benne foglaltatik a második generációs jogokra jellemző, tevőleges állami szerepvállalás, kiemelten a mennyiségi és minőségi

[1] Emlékszem, egyszer fogadott velünk, meg is nyerte: a lépcsőn ülve, elsőre eldekázott ötvenig. Ez olyan benyomást tett rám, hogy – visszaemlékezve erre – nemrég addig gyakoroltam, míg sikerült követnem, természetesen sokadik próbálkozásra. De „nem nagyobb a tanítvány mesterénél: akkor tökéletes az ember, amikor már olyan, mint a mestere” (Lk 6, 40) – Feri bátyám tényleg csak úgy, hirtelen ötlettel vezetve, spontán módon leült és elsőre megcsinálta! Így és ennyire hatnak a nagyok a rájuk felnéző, következő nemzedékre...

oldal pozitív jogi szabályozása révén.^[2] Jogterületi alapját tekintve leszögezhető, hogy az agrár- és élelmiszerjog kizárólag ökológiai szemlélettel, a környezetjoggal összefonódva képes – elméletileg fenntartható módon – biztosítani az egészséges élelmiszerekhez való hozzáférés érvényesülését. Sajnálatos módon már napjainkban sem maradéktalanul, hiszen ahogy környezeti, úgy gazdasági szempontból sem tekinthető fenntarthatónak a globális élelmiszerlánc működése, az élelmiszerbiztonság (minőségi szempont), sőt a szomszédos háború következtében az élelmezésbiztonság (mennyiségi szempont) szinten tartása sem.

A biológiai összefüggések okán közegészségügyi, környezetvédelmi, földhasználati, élelmiszerbiztonsági, -higiéniai és minőségvédelmi, jelölési stb. előírások sora szolgálja az egészséges élelmiszerekhez való hozzáférést, a hazai alkotmányos összefüggéstől^[3] eltekintve is szoros összefüggésben az egészséges környezethez való joggal. Az egészséges környezethez való jog – noha szintén akár az élethez való jogból is levezethető lenne^[4] – önálló cikket kapott az Alaptörvényben (XXI. cikk). Emellett megjelenik a testi és lelki egészséghez fűződő jog eszközeként is, mivel előbbinek érvényesülését Magyarország genetikailag módosított élőlényektől mentes mezőgazdasággal, az egészséges élelmiszerekhez és az ivóvízhez való hozzáférés biztosításával^[5] [...], valamint a környezet védelmének biztosításával is elősegíti (XX. cikk).

Mindebből kibontható a háromlépcsős, a normaszöveg alapján ekként vázolható összefüggésrendszer:

Az élethez való jog biztosításához (cél) elengedhetetlen a testi és lelki egészséghez fűződő jog (mint annak eszközjoga), ahhoz pedig szükséges az egészséges élelmiszerekhez és az ivóvízhez való hozzáférés biztosítása (a cél és egyidejűleg az eszközjog eszköze). Végül, mindháromnak alapját, előfeltételét képezi az egészséges környezethez való jog.

[2] Kovács, 2017, 200-201.

[3] Az új magyar Alaptörvény a fenntarthatóság, a jövő nemzedékek és a környezet értékeit különös súllyal szerepeltető alkotmány (Csák, 2021, 60.).

[4] Az Alkotmánybíróság gyakorlatában is megfigyelhető az élet védelme és a környezetvédelem összekapcsoltságának hangsúlyozása, ld. 16/2015. (VI.5.) AB határozat, 85. pont és a 48/1998. (XI. 23.) AB határozat.

[5] Az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdésére visszavezethető, vízkincsel való felelős gazdálkodás elvéből ugyanakkor egyértelműen következik, hogy nem csupán „ingyenebéd” nincs, de „ingyenvíz” sem: „az állam nem köteles arra, hogy az ivóvíz, mint közszolgáltatás hozzáférését ingyenesen és korlátlanul bárki számára biztosítsa” (3196/2020. (VI. 11.) AB határozat, Indokolás (12)). Ellenkezőleg: éppen az ösztönöz az (ivó)vízkinccsel való felelős gazdálkodásra, hogy az igénybe vett ivóvízszolgáltatás ellenértékét az igénybe vevőknek meg kell fizetniük (Szabó, 2021, 426.).

1. Előfeltétel: az egészséges környezethez való jog biztosítása

A megfelelő minőségű környezethez való jogot az ENSZ I. Környezetvédelmi Világkonferenciáján fogalmazták meg először.^[6] Hazánkban, az 1989-es alkotmányrevízió alkalmával a környezethez való jog a magyar jogrendszernek is részévé vált, külön alkotmányhelyet nyerve (18.§).^[7] Ettől kezdve a Magyar Köztársaság (Magyarország) elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez. Ahogy Sulyok Katalin rámutatott,^[8] ezzel tulajdonképpen úttörőnek számítottunk a kor alkotmányai között, majd a Sólyom László vezette Alkotmánybíróság dolgozta ki az alapjog dogmatikáját – a természetvédelmi területek privatizációjával kapcsolatban született – 28/1994. (V.20.) határozatában, amelyet önállósult és önmagában vett intézményvédelemként definiált (a visszalépés tilalma kapcsán szóba kerül még alább a határozat).

1995 óta a hazai környezetjog anyajogszabálya is részt vállal a jog érvényesítésében, tovább erősíti és részletezi az egészséges környezethez való alkotmányos jogok érvényesítésének megfelelő kereteit, a kiszámíthatóság és a méltányos teherviselés elve szerint.^[9]

A környezetjogi szakirodalomban általánosan elterjedt egyszerűsítő megoldás, hogy pusztán környezethez való jogról beszélünk, azonban a kérdéses jog elé egy jelző kívánkozik. A szabályozás emberközpontúsága okán a megfelelő minőségű (minőségi), az egészséges (emberi egészséget nem veszélyeztető), a biztonságos (békés, vegyi, nukleáris fegyverkezésmentes), a zavartalan (pihenést, regenerálódást nem zavaró) és az esztétikus (pl. magas tájképi érték, tájpotenciál) jelzők jelennek meg a szakirodalomban, a nemzeti jogokban, illetve a nemzetközi dokumentumokban. Emberi jogról lévén szó, minden kifejezés úgy értendő, hogy az ember számára egészséges, az ő egészségét nem veszélyeztető, az ő számára biztonságos, zavartalan, esztétikusnak tetsző. Amennyiben a környezet lenne a jog alanya, akkor pl. a háborítatlan, beavatkozásmentes, érintetlen, zavarásmentes, szennyezésmentes jelzőket kellene használnunk.^[10]

Az egészséges, emberhez méltó vagy kedvező környezethez való jogot számos európai (pl. a cseh, a finn, a portugál) alkotmány deklarálja. Szerencsés döntés volt végül az Alaptörvénybe is átemelni, noha más, ennél formálisán akár alacsonyabb védelmi szintet jelentő megoldásokat alkalmaznak más, – a magyar jogalkotó számára nem ritkán mintaadónak számító – államok is. Ugyanakkor, ahol ilyen jog nem része az alkotmánynak, a környezetvédelem „legalábbis” államcél vagy állami feladat (így van ez például a német, az osztrák és a svéd alaptörvényben), s azt még abban a néhány országban (Dániában, Írországbán,

[6] Az ENSZ I. Környezetvédelmi Világkonferenciája (Stockholm, 1972), Nyilatkozat az irányelvekről.

[7] 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról, 2. §.

[8] Sulyok, 2015, 91-92.

[9] Az 1995. évi LIII. törvény a környezet védelmének általános szabályairól (Kt.) valóban többes számot használ („környezethez való alkotmányos jogok”) (Kt, 1. § (2) bek.).

[10] Horváth, 2013, 226-227.

Luxemburgban) is elismerik az alkotmányos értékrend részének, ahol maga az alaptörvény nem szól kifejezetten a környezet védelméről.^[11] Ezek a megoldások kétségtelenül kevésbé emelkedettek, kisebb „rangot” adnak, a mögöttük húzódó gyakorlat azonban ettől még elvileg lehet megfelelő.

Alanyváltásról továbbra sincs szó, ám 2021-ben a legszélesebb elfogadást nyert jelzőként, jelzőpár-elemként jelent meg a „tisztá” kifejezés, amely akár önmagában is megálló állapotmutatója lehet a környezetnek (noha itt is felmerülhet, hogy „az ember számára, az ő értékítélete szerint tiszta”): az ENSZ emberi jogként ismerte el a tiszta és egészséges környezethez való jogot a Glasgow-ban zajlott COP26 klímakonferencia előtt. Az erről szóló határozatot az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa fogadta el Genfben, 2021 őszén.

2. A visszalépés tilalma és lopakodó kényszere

Hazai környezetjogi kontextusban a 28/1994. (V.20.) alaphatározat mondta ki a visszalépés tilalmát, amelynek értelmében „az állam a természetvédelem jogszabályokkal biztosított szintjét nem csökkentheti, kivéve, ha ez más alapjog vagy alkotmányos érték érvényesítéséhez elkerülhetetlen. A védelmi szint csökkentésének mértéke az elérni kívánt célhoz képest ekkor sem lehet aránytalan.”^[12] A tényleges visszalépéshez képest még szigorúbb az az elvi jelentőségű tétel, miszerint az „állam nem élvez szabadságot abban, hogy a környezet állapotát romlani engedje, vagy a romlás kockázatát megengedje”.^[13] A visszalépés tilalma több aspektust átfog: a prioritások megítélését, az anyagi jogi és eljárásjogi kérdéseket, az igazgatási vagy egyéb szervezeti feltételeket, a működési hatékonyságot egyaránt.^[14] A visszalépés környezetvédelmi szempontú tartalmi megközelítése eddig inkább a nemzeti alkotmányos értékek szintjén volt értelmezhető, újabban azonban kiterjed a környezettel kapcsolatos további emberi jogokra is, méghozzá egyre erőteljesebben.^[15]

A környezetszennyezés, illetve az abból következő éghajlatváltozás valósága egyre gyorsabb ütemben lehetetleníti az egészséges környezethez való jog érvényesülését és a visszalépés tilalmának érvényesítését. Okozatként fenyeget a globális élelmiszerlánc sérülése és szétszakadozása is.

[11] Fodor, 2007, 6. Az európai alkotmányok áttekintéséhez ld. Fodor, 2006, 15-40.

[12] 28/1194. (V.20.) AB határozat.

[13] 28/1194. (V.20.) AB határozat.

[14] Bándi, 2021, 34.

[15] Bándi, 2017, 180.

3. Veszélyben az egészséges élelmiszerekhez való hozzáférés alkotmányos államcélja, illetve joga

Az élethez és az egészséghez való jogon kívül a (tágabb értelmű) élelemhez való jog érvényesülését több alapjoghoz is lehet kapcsolni, azonban e jog egyes részelemeinek a specialitására, fundamentalitására, univerzalitására, valamint legáldefiníciójára tekintettel, önálló alkotmányos jogként „kihasználható” a többi alapjogból.^[16]

Az ENSZ élelmiszerhez való joggal (the right to food) foglalkozó különmegbízottja, Hilal Elver jogász professzorasszony 2020-ban vázolt kritikai perspektívája szerint az élelmiszerrendszerek globalizációja és maguknak az élelmiszereknek a „kommodifikációja” (árúvá alakítása), „szupermarketizálása” és az alultápláltság növekvő aránya nyilvánvaló összefüggést mutat.^[17] A hasonmaximalizálás érdekében egyre gyakrabban és egyre nagyobb léptékben folyamodnak ún. gazdasági adulterációhoz^[18] az élelmiszeripari vállalkozások, amelyek olyan mértékű minőségcsökkenéshez vezethetnek, ami már fogyasztóvédelmi jogon túlmutató, emberi jogi relevanciával is bírhat.

A különmegbízott 2017. évi jelentése szerint az emberek élelmiszerhez való joga veszélyben van a növekvő vegyszerhasználat miatt is. Az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa előtt bemutatott jelentésében rámutatott, hogy a növényvédő szereknek való kitettség – a környezeti anomáliái mellett – akadályozza az emberi jogok gyakorlását, és a túlzott peszticid-használat következtében leginkább a megfelelő élelmiszerekhez és az egészséghez való jog sérül.^[19] Ezt a két jogot – szoros összefüggésükre tekintettel nem is különválasztva, hanem együtt – „megfelelő élelmiszerekhez és egészséghez való jogként” említi^[20] a dokumentum. A különmegbízott hangsúlyozza, hogy a veszélyes peszticidekre való támaszkodás pusztán rövid távú megoldás, ami aláássa a jelen és a jövő generációk megfelelő élelemhez és egészséghez való jogát is.^[21]

[16] Kovács, 2019, 40.

[17] Elver, 2020.

[18] Az előállítás során valamely anyag hozzáadása, vagy egy másikkal való felcserélése a termék értékének látszólagos növelése, vagy az előállítás költségeinek csökkentése, tehát végső soron gazdasági haszon megszerzése céljából (Johnson, 2014, 5.).

[19] Elver, 2017.

[20] „The right to adequate food and health”, ld. pl. a dokumentum 3., illetve 22. oldalán.

[21] Ld. a dokumentum 3. oldalán.

4. Az első és az egyik legutóbbi reaktív, egyúttal elővigyázatos lépés az élelmiszerek humánegészségügyi kockázatait meghatározó növényvédőszer-kérdéskörben

Rachel Carlson *Silent Spring* című könyvének (1962)^[22] – amely már címében is a madarak várható eltűnésére utal, a rákkeltő DDT tápláléklánban történő felhalmozódása miatt – akkora visszhangja volt, hogy az illetékes politikusok is meghallották, és – a tudományos eredményeknek, illetve még inkább a választók véleményének megfelelően – betiltották a DDT-t. Még abban az évben, 1970-ben szervezeti hatás is jelentkezett, ugyanis éppen ekkor hozták létre az USA környezetvédelmi hatóságát (US EPA, U.S. Environmental Protection Agency). Ezt a szervet ma már nem mindig ugyanaz a zöld szemlélet jellemzi, mint születésekor, (túl) sok kompromisszumot kötött időközben az ipar szereplőivel.^[23] A GMO-szektor vezető, legővedelmezőbb vonalához kapcsolódó totális gyomirtó, a *Glyphosate* esetében például, amellyel kapcsolatban a WHO IARC^[24] a rákkeltés veszélyét állapította meg, a US EPA^[25] saját kockázati számításai alapján annak veszélytelenségét állítja, azaz, hogy az előírászerűen alkalmazott mennyiségben nem okozhat non-Hodgkin limfómát.^[26] Köztudomású azonban, hogy valahonnan mégis lett több, mint negyvenezer olyan, éppen ebben szenvedő beteg az Egyesült Államokban (ez feltehetőleg még nem az összes érintett), akik jogi útra terelték az ügyet, méghozzá sikerrel, mivel nem tájékoztatták őket megfelelően a szer használatának humánegészségügyi veszélyeiről. Magyarországon sem csak növényorvosi vénnel használható a hatóanyag, tulajdonképpen bárki legálisan kiszórhatja, rá van bízva, egyáltalán elolvassa-e a használati utasításokat, tehát bárhol, bármilyen koncentrációban, mennyiségben kijuttatható.

A megoldást kínálja a közelmúlt tárgyhoz közvetlenül kapcsolódó, kedvező "elővigyázatossági" híre, miszerint 2020. január elsejétől Ausztria az első európai állam lett, amely területén betiltotta a *Glyphosate*-tartalmú gyomirtók használatát. Mindez bármely tagállam számára lehetséges, mivel a szabályozás keretében az uniós jogalkotó elismeri, illetve lehetővé teszi, hogy a tagállamok megtagadják a növényvédelmi szer területükön való engedélyezését, amennyiben azt sajátos környezeti vagy mezőgazdasági körülmények indokolják, vagy ha az emberek és állatok egészségének és a környezetnek a magas szintű védelme nem biztosítható.

[22] Carson, 1962.

[23] Ez a környezetvédelmi hatóságok mindenkori próbaköve, ami láthatóan akár teljes szerepzavarig terjedő eredményekre vezethet.

[24] The International Agency for Research on Cancer (IARC): A Nemzetközi Rákkutatási Ügynökség, az Egészségügyi Világszervezet rákkutató ügynöksége.

[25] Ugyan ezt nem cáfolja (nem is kompetens humánegészségügyi hatásokat megállapítani).

[26] A lényegesen környezet- és egészségtudatosabb beállítottságú Kaliforniai Környezetvédelmi Hivatal (Cal. EPA) a *Glyphosate* biztonságosságával kapcsolatban vitába szállt a szövetségi hivatallal.

A szermaradvány-mentes, fenntartható, egészséges, alaptörvénynek megfelelő élelmiszerelőállítás útja tehát nyitva áll, és van már, aki jár rajta...

II. ZÁRSZÓ

A 21. században, a törékeny világbéke és pandémia idején is sajnálatos módon folyamatosan sérül az élethez való jog, mivel a környezetet, azon keresztül végső soron az embert érő biofizikai kihívások és kemizációs kockázatok miatt túl nagy kihívásnak bizonyul a biztosításához elengedhetetlen eszközrendszer szinten tartása. Lassan már nem csak a fejlődő országokban sérül tömegesen és látványosan a testi és lelki egészséghez fűződő jog, az ahhoz szükséges egészséges élelmiszerekhez és az ivóvízhez való hozzáférés, valamint mindezek alapját, előfeltételét képező egészséges környezethez való jog biztosítása, hiszen vészesen fogynak a véges készletek, környezeti elemek (termőföld, víz), ökoszisztéma-szolgáltatások a legfejlettebb régiókban is (ld. pl. a négy éve tartó kaliforniai vízhiányt, soha nem tervezett mértékű vízhasználati korlátozásokat, elsivatagosodást). Egyre inkább látszik, hogy a harmadik generációs emberi jogok (ide tartozik a békéhez való jog is) jellegzetessége, hogy a maguk teljességében érvényesíthetetlenek bizonyulnak, béke hiányában pedig robbanásszerű hirtelenséggel lehetetlenülnek.

A világbéke pedig valóban törékeny: „Háborúkról fogtok majd hallani, s háborús hírek fognak berengeni. Vigyázzatok, ne kerítsen hatalmába benneteket a félelem, ezeknek be kell következniük, de ez még nem a vég. Nemzet nemzet ellen és ország ország ellen támad. Éhínség, ragály üti fel a fejét, és a föld megrendül itt is, ott is. De ez még csak a kezdete a gyötrelmeknek.”^[27]

IRODALOM

- Bándi Gyula (2021): A visszalépés tilalma mint minimális környezetvédelmi elvárás. In: *KözigazgatásTudomány*. I. évf., 2021/1. szám.
- Bándi Gyula (2017): Környezeti értékek, valamint a visszalépés tilalmának értelmezése. In: *Iustum Aequum Salutare*. XIII., 2017/2. sz.
- Carson, Rachel (1962): *Silent Spring*. Fawcett Publications, Greenwich.
- Csák Csilla (2021): A fenntartható környezethasználat szabályozási módszertana. In: Tahyné Kovács (szerk.): *Vox generationum futurarum – Ünnepi kötet Bándi Gyula 65. születésnapja alkalmából*. Pázmány Press, Budapest.

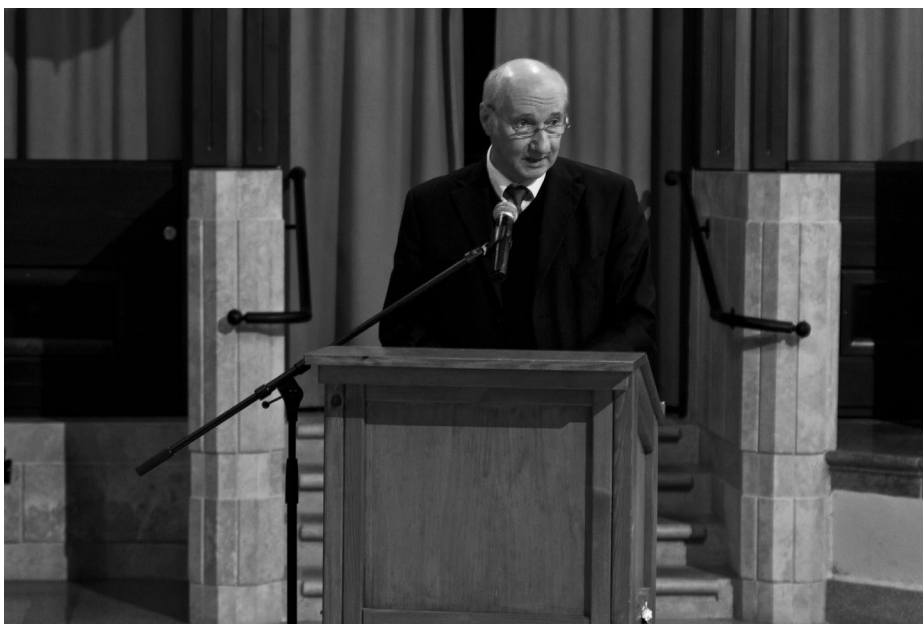
[27] Máté evangéliuma, 24. fejezet (Mt 24, 6). Szent István Társulati Biblia.

- Elver, Hilal (2020): *Critical perspective on food systems, food crises and the future of the right to food. Report of the Special Rapporteur on the right to food.* United Nations, 21 January 2020. (Elérhető: <https://digitallibrary.un.org/record/3864100?ln=ar>, 4-10. Letöltés ideje: 2022.04.18.).
- Elver, Hilal: *Report of the Special Rapporteur on the right to food.* United Nations, 24 January 2017. (Elérhető: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G17/017/85/PDF/G1701785.pdf?OpenElement>. Letöltés ideje: 2022.04.18.).
- Fodor László (2007): A környezethez való jog dogmatikája napjaink kihívásai tükrében. In: *Miskolci Jogi Szemle.* 2. évf., 2007/1. sz.
- Horváth Gergely (2013): Az Alaptörvény környezetjogi előírásai. In: *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére.* Universitas–Győr Nonprofit Kft., Győr.
- Johnson, Renée (2014): *Food Fraud and “Economically Motivated Adulteration” of Food and Food Ingredients.* Congressional Research Service. Library of Congress, Washington D.C.
- Kovács Júlia (2019): Az élelemhez való jog alapjogi dogmatikája. In: *Jogtudományi közlöny.* 2019/1. sz.
- Kovács Júlia (2017): *Az élelemhez való jog társadalmi igénye és alkotmányjogi dogmatikája.* Doktori értekezés. Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Budapest.
- Sulyok Katalin (2015): A természetvédelem védelmében – a nemzeti park igazgatóságok vagyongazdálkodását érintő törvény előzetes normakontrolljának margójára. In: *Ars Boni.* 2015/2. sz.
- Szabó Marcel (2021): Az ivóvízhez való jog – a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó biztoshelyettes és az alkotmánybíró szemével. In: Tahyné Kovács (szerk.): *Vox generationum futurarum – Ünnepi kötet Bándi Gyula 65. születésnapja alkalmából.* Pázmány Press, Budapest.

JOGFORRÁSOK

- Magyarország alaptörvénye (2011. április 25.)

• *Kukorelli István köszöntőt mond 2013-ban, Győrben, Bihari Mihály 70. születésnapjára ünnepségén*